
DAN KAD SU SE SRELI PRECI I POTOMCI

Boris Lipovina

The aim of this article is to answer the complex question: Where is Montenegro 10 years after the restoration of independence? In order to answer this question, the author introduces a multi-dimensional approach. The author briefly describes key historical events that paved the way to the independence and provides an insight into Montenegro's position in international relations, including a brief analysis of two important processes (democratization and Europeanization), as well as their impact on the transformation of the society and political elite. This shows how Montenegro has developed as a democratic nation, aiming to join the most developed democracies in the world on its way to the EU and the NATO. The author outlines the important role played by Montenegrin emigrants and their contribution to the homeland.

Ljudi pamte. To je poseban dar koji nam omogućava da ono važno čuvamo od zaborava. Pamtimo ljude koje smo sreli, koji su dio našeg života ili su, pak, na neki način ostavili trag u našem sećanju. Pamtimo lijepe trenutke, a one manje lijepe prepuštamo zaboravu. Pamtimo, prije svega, ono što nas čini ponosnim i srećnim. Mada nije besmrtno, čovjek, ipak, kroz sećanje čuva važne trenutke od zaborava. Rad koji slijedi nastao

je u želji da se doprinese očuvanju jedne posebne uspomene - uspomene na viševjekovnu borbu za nezavisnost Crne Gore i jedan poseban datum: 21. maj 2006. godine, datum kada je Crna Gora obnovila suverenost.

Tema rada zahtijeva višedimenzionalni pristup. Prvo, potrebno je da podšetimo na važne trenutke iz istorije crnogorske borbe za slobodu. To činimo da, prije svega, podšetimo da se borba za nezavisnu Crnu Goru nije vodila samo u referendumskom procesu 2006. godine. Ta borba trajala je vjekovima i naši preci izborili su se za nezavisnu Crnu Goru još davne 1878. godine. Na istorijske trenutke ukazujemo iz još jednog razloga – da bolje razumijemo zašto se određeni procesi javljaju i danas. Drugo, pokušaćemo da identifikujemo važne segmente odgovora na pitanje: *Đe smo danas, deset godina poslije obnove suverenosti?* Sagledaćemo poziciju Crne Gore u međunarodnim odnosima, ali i razvoj crnogorskog društva pod uticajem dva značajna procesa, a to su procesi evropeizacije i demokratizacije. Treće, podšetićemo na značajnu ulogu iseljenika u borbi za nezavisnost i očuvanju uspomene na Crnu Goru. Četvrto, na osnovu iznijetih podataka, sagledaćemo mogućnosti budućeg razvoja Crne Gore. Na kraju, rad zaključujemo podsećanjem na neophodnost davanja doprinosa budućem razvoju Crne Gore, što treba da bude zadatak svakog člana crnogorskog društva.

Istorijska dimenzija: borba za nezavisnost i nova majska zora

Dugo je Crna Gora bila zaboravljena – gotovo jedan vijek. Mada nećemo detaljnije razmatrati istorijske činjenice (jer se u radu, ipak, bavimo savremenim periodom, uz kraći osvrt na moguća buduća dešavanja), smatramo važnim da podšetimo na neke od njih. To činimo jer želimo da ukažemo na važnost borbe

za nezavisnu Crnu Goru. Borba nije trajala samo u danima pred referendum 2006. godine. Ta borba za nezavisnost je ostavljena u nasljeđe novim generacijama, a ostavili su je oni koji su Crnu Goru još prije više od 200 godina učinili *de facto* nezavisnim subjektom međunarodnih odnosa. To su učinili hrabri borci za crnogorsku slobodu, a bitke na Martinićima i Krusima, u doba Petra I, bile su njihov doprinos toj borbi. *Bitka na Martinićima* (od 13. do 22. jula 1796. godine) kulminirala je sukobom između crnogorske i osmanske vojske 22. jula 1796. godine, kada je vojska Mahmut-paše razbijena, a sam Mahmut-paša bio primoran na bjekstvo, ostavljajući 473 poginula borca, među kojima je bio i njegov zet Jakub-aga Serdarević.¹ *Bitka na Krusima* (od 19. septembra do 3. oktobra 1796. godine) je dovela do konačnog obračuna sa Mahmut-pašinim snagama. Ovog puta se i sam Mahmut-paša našao među palim borcima, a Crna Gora je među velikim silama *de facto* postala priznata kao subjekat međunarodnih odnosa.

Ipak, nezavisnost je trebalo čekati još 82 godine. Konačno, 1878. godine, na Berlinskom kongresu, Crna Gora je iz rata sa Osmanskim carstvom izašla kao nezavisna država. Ovoga puta i *de jure*, dakle i formalno- pravno, Crna Gora je zvanično priznata kao nezavisna država. To su potvrdile i odredbe Berlinskog ugovora. Na Crnu Goru se odnose članovi 26-33, a svakako najznačajniji je član 26 u kojem stoji da se priznaje nezavisnost Crne Gore od strane Porte i onih Visokih strana ugovornica koje je još nijesu priznale.²

Nezavisnost, ipak, nije bila osigurana. Već 1918. godine Crna Gora postaje dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a nakon famozne Podgoričke skupštine (24-29. novembar 1918.

¹ Radoslav Raspopović, *Istorija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica, Univerzitet Crne Gore, 2009, str. 119.

² Ibidem.

godine)³, Crna Gora biva izbrisana sa mape svijeta i zaboravljena od strane velikih sila. Mnogi su je videli kao sastavni dio jedne veće države, a najprirodnije u zajednici sa sušedom Srbijom.

Elizabet Roberts ističe jedan interesantan detalj – kralj Nikola je, umirući 1921. godine u Francuskoj, iz ruke ispustio posljednji komad zemlje koji je sa sobom ponio nakon odlaska iz domovine.⁴ Tako je i simbolično ispustio posljednji dio nezavisne Crne Gore. Nezavisna Crna Gora je, zaključuje Džon Tredvej, „tiho otplovila u noć“.⁵

Na obnovu nezavisnosti je trebalo čekati gotovo jedan vijek. Na način svojstven demokratskim i razvijenim društvima, građani Crne Gore su, na referendumu održanom 21. maja 2006. godine, sa 55,5% glasova za⁶, odlučili da Crna Gora treba da bude nezavisna država i kao takva međunarodno priznata, sa svim pravima i obavezama koje suverene države, kao subjekti međunarodnog prava, imaju. Najvažnije pravo koje iz toga proističe jeste pravo Crne Gore da o svojoj sudbini odlučuje sama. To je ona sloboda za koju su se borili naši preci, a koju sada treba čuvati i poštovati.

³ Više u: Radoslav Raspopović, *Istorija Crne Gore 1711-1918.*, Podgorica, Univerzitet Crne Gore, 2009, str. 567.

⁴ Elizabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain*, London, Hurst & Company, 2007, str. 332.

⁵ Ideja preuzeta iz podnaslova pod nazivom *The Kingdom of Montenegro – into the Night softly*, autora Džona Tredveja (John D. Treadway, *Anglo-American Diplomacy and The Montenegrin Question, 1914- 1921*, Washington, D.C: East European Program, European Institute, The Wilson Center, 1991, str. 15).

⁶ OSCE/ODIHR Referendum Observation Mission Final Report, *REPUBLIC OF MONTENEGRO, REFERENDUM ON STATE-STATUS 21 May 2006*, Warsaw, 2006, unos na: Montenegro, Referendum, 21 May 2006: Final Report, url: <http://www.osce.org/odihr/elections/montenegro/20099>

Deset godina od obnove suverenosti: Će smo danas?

Istorijske činjenice koje su navedene u prethodnom dijelu rada smatramo važnim i kao dobar osnov za iniciranje jednog složenog procesa oblikovanja odgovora na pitanje sa kojim se često srećemo. Kažemo složen proces, jer smatramo da potpun i kvalitetan odgovor na to pitanje ne može biti kratak, niti se može dati bez prethodno sagledanih činjenica i sklapanja jedne šire slike. Pitanje o kojem je riječ postavljaju i mladi i stari, i učesnici referenduma ali i oni koji žive u stvarnosti koja je nastala nakon njega. To pitanje glasi: *Će smo danas, deset godina poslije obnove suverenosti?*

Jasno je da ovo pitanje zahtijeva složen odgovor – on, pak, treba da obuhvati jedan važan period crnogorske istorije, ali isto tako nam na neki način daje prostor da stvari sagledamo i šire – Će je Crna Gora ne samo nakon deset godina, već nakon viševjekovne borbe za slobodu?

Smatramo da makar dio tog odgovora možemo dati ukoliko odgovorimo na sljedeća pitanja:

1. Kakav je položaj Crne Gore u međunarodnim odnosima?
2. Kako se razvija crnogorsko društvo? Koje vrijednosti usvaja? Da li smo postali dio zajednice koja baštini evropske vrijednosti?
3. Da li sarađujemo sa iseljenicima i kakav je njihov doprinos razvoju Crne Gore?
4. Kakva će biti naša budućnost?

Lista pitanja bi mogla biti i šira. Ipak, prostor koji nam preostaje ne dozvoljava da dublje ulazimo u analizu, pa ćemo u djelovima koji slijede pokušati da damo odgovor na gore navedena pitanja.

Crna Gora u međunarodnim odnosima

Dio odgovora na naše pitanje „*Đe je Crna Gora danas?*“ možemo naći u analizi položaja Crne Gore u strukturi međunarodnih odnosa. Zašto? Analizom položaja Crne Gore, kako u regionu, tako i u svijetu, dobijamo jednu širu, objektivniju sliku razvoja Crne Gore. Za mladu državu, kakva je Crna Gora, brzo priključenje strukturi međunarodnih odnosa može samo da bude potvrda da je ta zemlja primjer uspješnog razvoja, uspostavljanja održivih i kvalitetnih institucija sistema, uz pažljivo planiranje budućih ciljeva. Ako istaknemo da je Crna Gora, vrlo brzo poslije obnove nezavisnosti, postala članica najznačajnijih međunarodnih organizacija, prije svega onih koje baštine ideale demokratije, zaštite ljudskih prava, razvoja tržišne ekonomije ali i očuvanja svjetskog mira i bezbjednosti, onda je to svakako dokaz više da je Crna Gora, deset godina poslije obnove nezavisnosti, na pravom putu.

Kao što smo istakli, taj put počeo je da se trasira već nakon obnove nezavisnosti 21. maja 2006. godine. Mada je Crna Gora od obnove nezavisnosti postala članica brojnih međunarodnih organizacija, ovđe ističemo one od posebnog značaja – kako zbog vrijednosti za koje se zalažu, tako i zbog ciljeva kojima streme. Crna Gora je 22. juna 2006. godine postala **članica OEBS-a** i to je prva međunarodna organizacija u koju se Crna Gora učlanila nakon obnove nezavisnosti⁷. Crna Gora je, potom, dobila svoje mjesto među miroljubivim nacijama svijeta i postala 192. **članica Ujedinjenih Nacija** već 28. juna 2006.

⁷ *Relations of Montenegro and OSCE*, unos na: Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, url: <http://www.mvpei.gov.me/en/sections/Multilateral-relations/OSCE/Relations-of-Montenegro-and-OSCE/>

godine.⁸ Crna Gora je nastavila put demokratskog razvoja i tako svoje mjesto ubrzo našla i u društvu zemalja članica Savjeta Evrope, postavši 47. **članica Savjeta Evrope** 11. maja 2007. godine.⁹

Crna Gora razvija tržišnu privredu i **potpisnica je CEFTA 2006 sporazuma**¹⁰ (sporazum je ratifikovala 26. jula 2007. godine). Osim članstva u CEFTA, Crna Gora je i **članica Svjetske Trgovinske Organizacije** i to od 29. aprila 2012. godine.¹¹

Naravno, najznačajnije za razvoj Crne Gore i njenu budućnost su **evro- atlantske integracije**. Njima ćemo posvetiti nešto više pažnje.

Evropska unija

Već u *Deklaraciji nezavisne Crne Gore*, usvojenoj jula 2006. godine, kao strateški prioriteti ističu se članstvo u Evropskoj uniji i NATO savezu.¹²

⁸ *GENERAL ASSEMBLY APPROVES ADMISSION OF MONTENEGRO TO UNITED NATIONS, INCREASING NUMBER OF MEMBER STATES TO 192*, unos na: United Nations, url:

<http://www.un.org/press/en/2006/ga10479.doc.htm>

⁹ *Council of Europe Member States: Montenegro*, unos na: Council of Europe, url: <http://www.coe.int/en/web/portal/montenegro>

¹⁰ Sporazum kojim je reformisana Centralnoevropska zona slobodne trgovine (Central Europe Free Trade Agreement). Više na: <http://cefta.int/legal-documents/>

¹¹ *Montenegro and the WTO*, unos na: World Trade Organization, url: https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/montenegro_e.htm

¹² Dubljević Radonja, *Pet godina od Deklaracije nezavisne Crne Gore*, Matica, proljeće 2011.

Nakon pada Miloševića, otvoren je prostor za otpočinjanje dijaloga sa EU. Prvi koraci učinjeni su u julu 2001. godine, da bi na Solunskom samitu 2003. godine bila potvrđena evropska perspektiva država Zapadnog Balkana, a Crna Gora, u julu te godine, krenula u proces redovnih konsultacija sa EU kroz Unaprijeđeni stalni dijalog.¹³ Prve aktivnosti Briselske administracije na slučaju dvočlane federacije bile su usmjerene na preuređenje državne zajednice i odlaganje zahtjeva Crne Gore za punom nezavisnošću, ali i usvajanje „dvostrukog kolosjeka“ koji je dozvolio postojanje različite dinamike procesa u dvjema konstitutivnim cjelinama Državne zajednice.¹⁴

Obnova nezavisnosti 2006. godine je omogućila samostalan put Crne Gore ka EU. Prvi institucionalni odnos sa EU Crna Gora uspostavlja potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju oktobra 2007. godine.¹⁵ Kako ističe Đurović, osnovni cilj procesa stabilizacije i pridruživanja nije samo puna i trajna stabilizacija pojedinačnih država, već i regiona (Zapadni Balkan) u cjelini.¹⁶ To je od posebnog značaja za Crnu Goru, koja se u Deklaraciji o nezavisnosti opredijelila za miroljubiv razvoj i saradnju sa zemljama regiona. Upravo je dobra saradnja sa susjedima posebno prepoznata kao pozitivan doprinos Crne Gore, koja, kako se ističe u Izvještaju o napretku iz 2015. godine, nastavlja da igra konstruktivnu ulogu u regionu.¹⁷

¹³ Zlatko Vujović, *Uticaj procesa evropeizacije na političke partije u Crnoj Gori*, u: *CIVIS: Montenegrin Journal of Political Science*, Podgorica, Fakultet političkih nauka, 2015, (4), 4, str. 50

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Đurović Gordana, *Evropska Unija i Crna Gora*, Podgorica, EU Info centar, 2010, str. 72-74.

¹⁶ Ibidem, str. 74.

¹⁷ *European Commission: Montenegro 2015 Report*, unos na: European Commission, url:
http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_montenegro.pdf

Crna Gora je 15. decembra 2008. godine podnijela zahtjev za članstvo u EU, nakon čega je uslijedio složen proces odgo-
varanja na poznati „Upitnik“.¹⁸ Nakon uspješno obavljenog
zadatka, Crna Gora je dobila status zemlje kandidata 17. decem-
bra 2010. godine.¹⁹ Tome je prethodilo *Mišljenje Evropske
komisije*, sačinjeno novembra iste godine, koje sadrži i sedam
važnih kriterijuma koje Crna Gora treba da ispuni, kako bi se
krenulo dalje u procesu EU integracija:

1. Unaprjeđenje izbornog zakonodavstva i jačanje zakono-
davne i kontrolne uloge Skupštine
2. Reforma državne uprave, uz fokusom na unaprjeđenje pro-
fesionalnosti i depolitizaciji
3. Jačanje vladavine prava kroz reformu pravosuđa
4. Unaprjeđenje antikorupcijskog pravnog okvira, uz jačanje
institucija sistema
5. Jačanje borbe protiv organizovanog kriminala
6. Unaprjeđenje medijskih sloboda
7. Sprovođenje propisa i politika zaštite od diskriminacije u
skladu sa evropskim i međunarodnim standardima, garantovan-
je pravnog statusa raseljenim licima, posebno Romima,
Aškalijama i Egipćanima, i poštovanje njihovih prava.²⁰

Navedeni kriterijumi dobar su indikator oblasti u kojima treba
napraviti dalji napredak i pokazati spremnost da se Crna Gora
razvija u skladu sa standardima Evropske unije. Svakako da je
Crna Gora još uvijek mlada država i da treba razumjeti da je u pi-
tanju složen proces koji zahtijeva strpljenje ali i puno rada i truda.

Nakon uspješno sprovedenih reformi i pozitivnog mišljenja
Komisije, te odluke Savjeta ministara od 26. juna 2012. godine,

¹⁸ Ibidem, str. 82.

¹⁹ Ibidem, str. 83.

²⁰ Detaljnije o kriterijumima u: Đurović Gordana, *Evropska Unija i Crna
Gora*, Podgorica, EU Info centar, 2010, str. 85.

Evropski savjet je donio odluku o otpočinjanju pristupnih pregovora, što je ozvaničeno i na prvoj sesiji Međuvladine konferencije 29. juna 2012. godine.²¹ Za sada (avgust 2016. godine), Crna Gora je otvorila 24 poglavlja, a privremeno zatvorila 2 (Poglavljje 25: Nauka i istraživanje; Poglavljje 26: Obrazovanje i kultura).²²

NATO

Podsetimo još jednom da je kao jedan od strateških prioriteta, u Deklaraciji nezavisne Crne Gore, istaknuto članstvo u NATO savezu. Zvanični odnosi uspostavljeni su u godini sticanja nezavisnosti, kada je Crna Gora pozvana da se pridruži Partnerstvu za mir, a odluka je donijeta na NATO samitu u Rigi, novembra 2006. godine.²³ U Intenzivirani dijalog Crna Gora ulazi 2008. godine.²⁴ Nakon uspješnog procesa reformi i usaglašavanja sa NATO standardima, Crnoj Gori je decembra 2015. godine upućena pozivnica za članstvo²⁵, kao najveće priznanje ostvarenom napretku na putu ka NATO savezu. Korak je to više za zemlju koja je, zbog Miloševićeve politike, imala negativno iskustvo sa moćnom alijansom (bombardovanje 1999. godine). Od bombardovanja 1999. godine, pa do otpočinjanja pristupnih

²¹ Đurović Gordana, *Evropska Unija i Crna Gora*, Podgorica, EU Info centar, 2010, str. 86.

²² *Negotiation Chapters*, unos na: EU Info Centre Montenegro, url: <http://www.euic.me/>

²³ Saša Knežević, *Montenegro and NATO – Challenges and Perspectives*, u: *Security Dialogues*, Faculty of Philosophy – Skopje, Institute of security, defence and peace, vol. 6, No. 2, 2015, str. 52.

²⁴ Ibidem, str. 54.

²⁵ *Razvoj odnosa Crne Gore i NATO - ključni datumi*, unos na: MNE NATO, url: http://www.natomontenegro.me/nato-info/Kljucni_datumi/

pregovora 2016. godine, Crna Gora je prešla dug put i sada je pred vratima NATO saveza, kao buduća 29. članica.²⁶

Naravno, važni su i stavovi javnog mnjenja. Debata između pristalica i protivnika članstva u NATO savezu je jako dinamična. Ona se može, ukratko, predstaviti na sljedeći način:

PRISTALICE	PROTIVNICI
Očuvanje teritorijalnog integriteta	Teritorijalni integritet nije ugrožen, stoga članstvo nije potrebno
Manja izdvajanja za sektor odbrane	NATO bombardovanje 1999. god.
Stabilan razvoj	Pogoršanje odnosa sa Rusijom
Učešće u sistemu kolektivne bezbjednosti	Crna Gora može postati meta terorista

Prilagođeno prema: Saša Knežević, *Montenegro and NATO – Challenges and Perspectives*, u: Security Dialogues, Faculty of Philosophy – Skopje, Institute of security, defence and peace, vol. 6, No. 2, 2015, str. 52.

Istraživanje javnog mnjenja koje je sprovedla agencija „Damar“, u periodu od 28. juna do 01. jula 2016. godine²⁷, pokazuje sljedeće rezultate:

ZA	NEOPREDIJELJENI	PROTIV
45,9%	15,7%	38,4%

²⁶ Guy Delauney, *Montenegro and NATO: Foes to friends?*, unos na: BBC, url: <http://www.bbc.com/news/world-europe-35563081>

²⁷ *Nepobitna podrška pristalica članstva Crne Gore u NATO-u*, unos na: MNE NATO, url: <http://www.natomontenegro.me/vijesti/97375/Nepobitna.html>

Ostaje da se vidi da li će i kako debata o članstvu u NATO savezu uticati na neopredijeljene građane, što može biti značajno u slučaju da se o članstvu bude odlučivalo na referendumu.

*Razvoj crnogorskog društva:
demokratizacija prije evropeizacije?*²⁸

Još jedan važan dio odgovora na pitanje „De smo danas?“ jeste upravo analiza razvoja crnogorskog društva u ovom periodu, ali i prethodnim istorijskim etapama. Ta analiza nam može pomoći da bolje shvatimo u kojem smjeru se kreće crnogorsko društvo, kako se ono razvija, kakve vrijednosti usvaja i slično. Smatramo važnim da ovđe istaknemo prije svega stručno viđenje procesa političke i društvene transformacije u Crnoj Gori, a onda da analiziramo i stavove javnog mnjenja kao odgovor građana na prethodno postavljena pitanja.

Prvo, neophodno je istaći koncept i značaj procesa evropeizacije. Radi se o složenom procesu za kojeg Radaeli ističe da predstavlja „proces izgradnje, difuzije i institucionalizacije formalnih i neformalnih pravila, procedura, paradigmi politika, te dijeljenja uvjerenja i normi koje su prvo definisane i konsolidovane unutar procesa kreiranja politika u EU, a zatim inkorporirane unutar logike domaćeg diskursa, identiteta političkih struktura i javnih politika“.²⁹ To je proces koji je

²⁸ Koncept „demokratizacija prije evropeizacije“ preuzet iz rada prof. Vukovića: Ivan Vuković, *The post-communist political transition of Montenegro: Democratization prior to Europeanization*, Journal of Contemporary European Studies, September 2011.

²⁹ Claudio M. Radaelli, *The Europeanization of Public Policy*, u: The Politics of Europeanization; navedeno prema: Zlatko Vujović, *Uticaj procesa evropeizacije na političke partije u Crnoj Gori*, u: *CIVIS: Montenegrin Journal of Political Science*, Podgorica, Fakultet političkih nauka, 2015, str. 51.

veoma snažan i prisutan u svim segmetnima društva, uključujući i političke partije.³⁰ Dakle, ističemo da proces evropeizacije kao složen i sveobuhvatan proces, time što zahvata sve sfere društva, utiče i na razvoj društva i na razvoj političke elite. A to je posebno slučaj sa zemljama koje su kandidati za članstvo u EU. Tako Fink-Hafner ističe da proces evropeizacije u zemljama kandidatima predstavlja evropski pritisak na potencijalne države kandidate da ispune očekivanja EU.³¹ Proces evropskih integracija, ističe Vujović, postao je ključni motivacioni faktor za sprovođenje reformi u Crnoj Gori.³²

Drugo, smatramo valjanim kratak osvrt na rad Ivana Vukovića koji se bavi pitanjem post-komunističke političke tranzicije Crne Gore. Vuković nas podseća da se iskustva Crne Gore u procesu demokratizacije poslije pada komunizma znatno razlikuju u odnosu na zemlje Centralne i Istočne Evrope. Naime, zemlje Centralne i Istočne Evrope su poslije pada komunizma krenule putem demokratske tranzicije, ali je isto tako taj put usmjeravan od strane Evropske Unije, kao ključnog aktera, s obzirom na činjenicu da su pomenute zemlje bile aspiranti za članstvo u EU. Tako je spremnost političkih elita u zemljama Centralne i Istočne Evrope da ispoštuju i isprate EU

³⁰ Zlatko Vujović, *Utica j procesa evropeizacije na političke partije u Crnoj Gori*, u: *CIVIS: Montenegrin Journal of Political Science*, Podgorica. Fakultet političkih nauka, 2015, (4), 4, str. 45.

³¹ Danica Fink-Hafner, *Factors of Party System Europeanization: A comparison of Croatia, Serbia and Montenegro*, u: *Politics in Central Europe*, navedeno prema: Zlatko Vujović, *Utica j procesa evropeizacije na političke partije u Crnoj Gori*, u: *CIVIS: Montenegrin Journal of Political Science*, Podgorica, Fakultet političkih nauka, 2015, (4), 4, str. 51.

³² Zlatko Vujović, *Utica j procesa evropeizacije na političke partije u Crnoj Gori*, u: *CIVIS: Montenegrin Journal of Political Science*, Podgorica, Fakultet političkih nauka, 2015, (4), 4, str. 44.

standarde i zahtjeve bila preduslov njihovog uspješnog puta ka EU integracijama.³³

Crnogorsko iskustvo je bilo drugačije. Zemlja, koja se poslije raspada Jugoslavije našla u zajednici sa Srbijom, u onome što je bila Savezna Republika Jugoslavija, dugo je ostala van uticaja evropskih integracija. Kao dio Miloševićeve izolovane i sankcijama devastirane SRJ, Crna Gora, zaključuje Vuković, nije mogla biti pod uticajem Brisela.³⁴ Tako se desilo da je proces u Crnoj Gori krenuo obrnutim redoslijedom – prvo demokratizacija, pa tek onda evropeizacija. I sam proces demokratizacije je dosta složen. Vuković ističe tri važna perioda i vrstu političkih sukoba koji su u svakome preovladavali:

- 1) Prije 1997. godine – autoritarno / demokratsko
- 2) od 1997. do 2001. godine – progresivno / tradicionalno
- 3) poslije 2001. godine – nezavisnost / federalizam

Dakle, iz gore navedenog je očigledno da se crnogorsko društvo u periodu od burnih devedesetih pa do obnove nezavisnosti nije moglo naći pod uticajem procesa evropeizacije. Crnogorsko društvo je, do 2006. godine i obnove nezavisnosti, ostalo pod uticajem domaćih problema i domaće političke elite. Pitanje državnog statusa, podjele (nacionalne, vjerske,...) i gotovo uvijek prisutan sukob „zelenaša“ i „bjelaša“ / pristalica i protivnika nezavisne Crne Gore, opterećivali su crnogorsko društvo. Veselin Pavićević, u okviru rasprave o istorijskoj i socijalnoj utemeljenosti višestranačja u Crnoj Gori, daje interesantnu napomenu:

„(...) ono što Crnu Goru čini specifičnom, u pogledu razvoja stranačkog života, jeste činjenica da je, u periodima u kojima je

³³ Ivan Vuković, *The post-communist political transition of Montenegro: Democratization prior to Europeanization*, Journal of Contemporary European Studies, September 2011, str. 60.

³⁴ Ibidem.

bilo dozvoljeno slobodno političko udruživanje, svaki put iznova, otvarano pitanje identiteta njenog naroda i, s tim u vezi, ustrojstva i sudbine njegove države. Zbog toga se, zahvaljujući upravo nosiocima različitih i krajnje suprotstavljenih ideja, stranački kolorit crnogorske političke scene nerijetko uprošćeno svodio na odnos tzv. „zelenasa“ i „bjelasa“. (...) Međutim, pokušaji koji su činjeni, u više navrata i na različite načine, da se ovaj crnogorski usud potisne iz života zajednice, zabranom djelovanja političkih stranaka koje su se borile za jednu ili drugu, ili pak, obje krajnje varijante njegovog razrješenja, nije su davali rezultata, *tako da se on svom svojom 'istorijskom dubinom' proteže i do današnjih dana.*“³⁵ (italik – autor)

Tek poslije obnove nezavisnosti i jasnog opredjeljivanja za put ka EU, crnogorska politička elita, a i crnogorsko društvo u cjelini, počinje da se mijenja pod uticajem složenih procesa evropeizacije i demokratizacije. Veliki broj nevladinih organizacija, studentskih organizacija, građanskih inicijativa, od kojih su mnoge jasno opredijeljene za očuvanje najviših vrijednosti poput vladavine prava, ljudskih prava i socijalne uravnoteženosti, jasan su pokazatelj napredovanja crnogorskog društva – društva koje baštini najviše ljudske i civilizacijske vrijednosti, time tražeći svoje mjesto među razvijenim demokratijama svijeta.

Možemo govoriti i o razvoju identiteta Crnogoraca. Džankić ističe da su se desile promjene u sadržaju identitetske kategorije Crnogorac/Crnogorka, a ta rekonstrukcija crnogorskog identiteta počinje se dešavati nakon raspada socijalističke Jugoslavije – biti Crnogorac/Crnogorka nije imalo isto značenje 1992. godine i 2006. godine, ističe Džankić.³⁶ Prema popisu iz

³⁵ Veselin Pavićević, *Izborni sistemi*, Podgorica, Ekonomski fakultet, 2012, str. 145.

³⁶ Jelena Džankić, *Biti Crnogorac/Crnogorka – rekonstrukcija značenja*, Politička misao, 2015, (52), 3, str. 130-158.

1991. godine, 61,9% stanovništva je sebe smatralo Crnogorcima/Crnogorkama, 9,4% Srbima/Srpkinjama, a ostalo su bili pripadnici različitih manjina.³⁷ Međutim, na referendumu 1992. godine, 95,4% izašlih birača se izjasnilo za ostanak u zajedničkoj državi sa ostalim bivšim jugoslovenskim republikama koje žele isto.³⁸ Situacija je bila drugačija 2006. godine. Prema popisu iz 2003. godine, 43,2% ljudi u Crnoj Gori se o svom nacionalnom identitetu izjasnilo kao o crnogorskom, a 32% kao srpskom.³⁹ Refererendumski rezultat: 55,5% birača je podržalo nezavisnu Crnu Goru. Dakle, uočljiva je promjena u sadržaju identiteske kategorije Crnogorac/Crnogorka.⁴⁰ I Džankić podseća da je 1997. godina bila od velikog značaja:

„U 1997. godini došlo je do poremećaja kognitivnog okvira za razumijevanje šta znači biti Crnogorac/Crnogorka, što se u velikom dijelu može pripisati kraju političkog monolita u ovoj republici.“⁴¹

Džankić ističe i da je nakon propasti Miloševićevog režima 2000. godine unutarcrnogorskoj debati trebao drugačiji politički zaokret, te je tako nastao još jedan kognitivni okvir za izgradnju nacije.⁴² Debata je obilježena i zahtjevima Đukanovićeve vlade

³⁷ *Savezni zavod za statistiku (1992)*, navedeno prema: Jelena Džankić, *Biti Crnogorac/Crnogorka – rekonstrukcija značenja*, Politička misao, 2015, (52), 3, str. 132.

³⁸ Jelena Džankić, *Biti Crnogorac/Crnogorka – rekonstrukcija značenja*, Politička misao, 2015, (52), 3, str. 130-158.

³⁹ *Zavod za statistiku Crne Gore (2003)*, navedeno prema: Jelena Džankić, *Biti Crnogorac/Crnogorka – rekonstrukcija značenja*, Politička misao, 2015, (52), 3, str. 132.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Jelena Džankić, *Biti Crnogorac/Crnogorka – rekonstrukcija značenja*, Politička misao, 2015, (52), 3, str. 135.

⁴² Ibidem.

za nezavisnošću. Sukob političkih elita, ističe Džankić, uticao je i na ljude u Crnoj Gori, koji počinju prihvatati ideje koje su propagirali suprotstavljeni politički akteri.⁴³ Već do 2003. godine razlike u crnogorskoj i srpskoj identitetskoj shemi postaju vidljive: srpska kategorija se povezivala sa srpskim pravoslavnim hrišćanstvom, zajedničkom državom i opozicijom vlasti, dok se crnogorska kategorija povezivala sa podrškom nezavisnoj Crnoj Gori, pro-demokratskom retorikom i integracijom u Evropsku uniju. Crnogorska kategorija je izgubila i religioznu dimenziju jer je počela uključivati i manjine.⁴⁴ Doprinos izgradnji savremenog crnogorskog identiteta Džankić pripisuje dijelom i politikama koje je sprovodila vladajuća elita. Rekonstrukcija crnogorske identitetske sheme, smatra Džankić, započela je još u doba suprostavljanja Miloševiću, kroz politike koje su za cilj imale odvajanje Crne Gore od saveznih institucija.⁴⁵ Te politike (zasebna carina, vizna politika, politika državljanstva, monetarna politika,...) nazivane su „puzajućom nezavisnošću“ i kao takve nisu za početni cilj imale nezavisnu državu, već odvajanje od Miloševića.⁴⁶ Međutim, puzajuća nezavisnost je do 2000. godine umnogome odvojila Crnu Goru od saveznih institucija i dala podstrek zaokretu prema nezavisnosti nakon pada Miloševića.⁴⁷ Uvođenjem državnih simbola (grb, zastava i himna) 2004. godine, crnogorski identitet dobija novu formu.⁴⁸ Te politike su, u suštini, predstavljale simboličku rekonstrukciju nacionalnosti kroz jezik i simbole države.⁴⁹

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, str. 136.

⁴⁵ Ibidem, str. 138.

⁴⁶ Ibidem, str. 139.

⁴⁷ Ibidem.

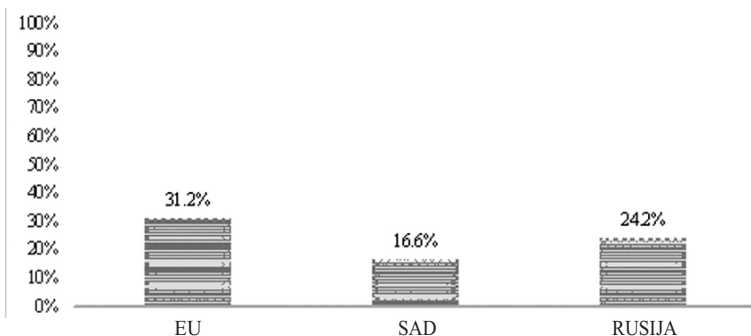
⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem, str. 139.

Treće, važno je da sagledamo kako sami građani vide procese o kojima je već bilo riječi. Da li smo krenuli pravim putem? Na koga treba Crna Gora da se oslanja u spoljnoj politici? Kako bi glasali da se opet održi referendum o nezavisnosti? Prilozi koji slijede prilagođeni su rezultatima istraživanja javnog mnjenja koje je sproveo Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM).

Na koga Crna Gora treba da se oslanja u spoljnoj politici?(SUMA u velikoj mjeri i u potpunosti %)⁵⁰

Grafik 1

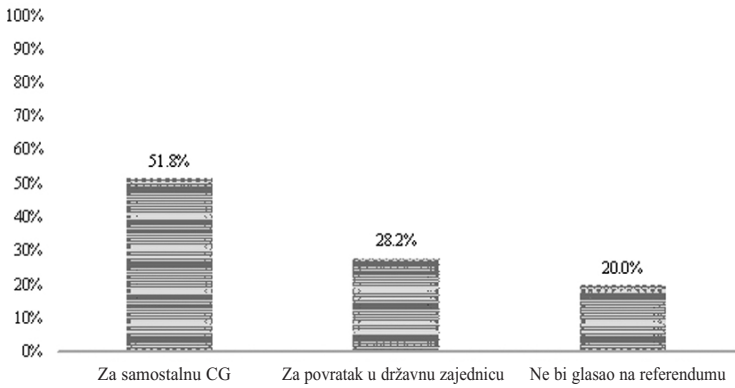

Crna Gora je nedavno obilježila 10 godina obnove nezavisnosti. Ukoliko bi se, kojim slučajem, ponovo raspisao referendum o državnom statusu, kako bi Vi glasali?⁵¹

⁵⁰ CEDEM: *Političko javno mnjenje Crne Gore, jun 2016. godine*, unos na: Centar za demokratiju i ljudska prava, url: <http://www.cedem.me/programi/istrazivanja/politicko-javno-mnjenje/download/29-politicko-javno-mnjenje/1818-politicko-javno-mnjenje-jun-2016>

⁵¹ Ibidem.

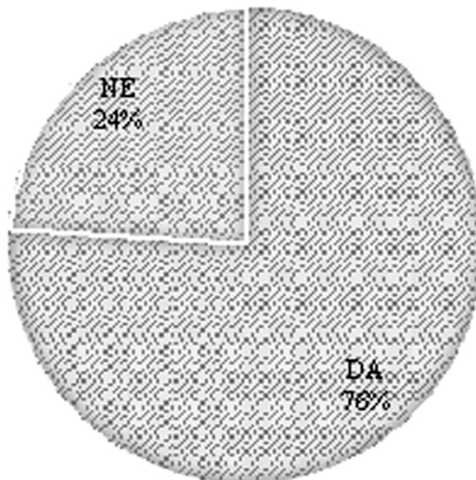
Grafik 2

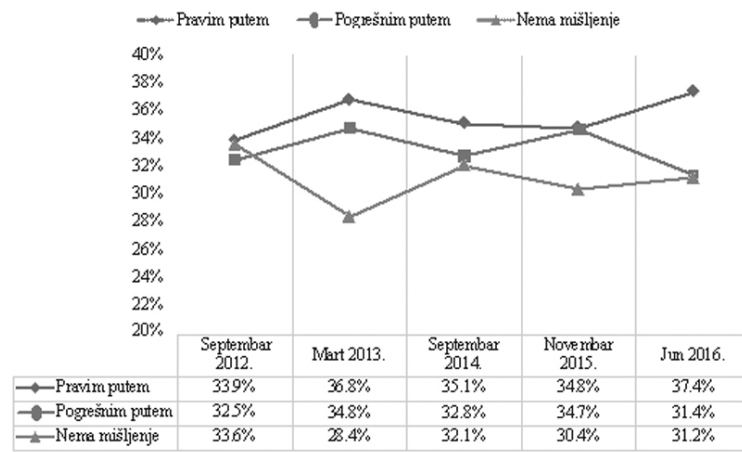
...a od opredijeljenih %

Grafik 3

■ DA ■ NE

*Generalno, da li biste rekli da je Crna Gora krenula - %⁵²
(2012–2016.)*

Navedeni rezultati istraživanja javnog mnjenja ukazuju da građani Crne Gore u spoljnoj politici, kao glavnog partnera, vide Evropsku uniju; većina pozitivno sagledava razvoj zemlje u posljednjih pet godina, a čak 76% opredijeljenih bi, u slučaju novog referenduma o državnom statusu, podržalo nezavisnu Crnu Goru, što je jasan pokazatelj da je svijest o državnoj suverenosti danas prisutnija više nego ikada ranije. Jasno je da određeni podaci ukazuju i na to da ima mjesta za napredak. Kvalitetno sprovedene reforme, uz poboljšanje životnog standarda, siguran su put ka boljim rezultatima.

⁵² CEDEM: *Ispitivanja političkog javnog mnjenja Crne Gore (preuzeta istraživanja za periode: septembar 2012. godine, mart 2013. godine, septembar 2014. godine, novembar 2015. godine, jun 2016. godine)*, izvor: Centar za demokratiju i ljudska prava, dostupno na:

<http://www.cedem.me/programi/istrazivanja/politicko-javno-mnjenje>

MATICA, br. 67, jesen 2016. 131

„Podsjetimo da je više od šesnaest hiljada ljudi iz dijaspore učestvovalo i dalo podršku ovom procesu. Iz SAD-a: Čikaga, Njujorka i drugih gradova na stotine ljudi došlo je da učestvuje u ovom velikom događaju. Taj nemjerljivi doprinos se neće i ne smije zaboraviti. Time ste, zapravo potvrdili ono što ste bili svih godina prije toga – patriote, humanisti, prijatelji zavičaja, lojalni svojoj državi i njeni najbolji ambasadori. Nikada za to niste tražili ništa zauzvrat, osim malo pažnje koja je često izostajala.“⁵³

⁵³ *Mustafić u Čikagu: Iseljenički doprinos nezavisnosti se ne zaboravlja*, unos na: RTCG, url: <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/129559/iseljениčki-doprinos-nezavisnosti-se-ne-zaboravlja-.html>

⁵⁴ *Širom svijeta pola miliona Crnogoraca*, unos na: RTCG , url: <http://www.rtcg.me/vijesti/dijaspora/66019/sirom-svijeta-pola-miliona-crnogoraca.html>

ferisano oko 1.3 milijarde eura.⁵⁵ Osim toga, brojni su primjeri udruženja crnogorskih iseljenika, poput onog u Njemačkoj⁵⁶, koja su spremna da kroz konkretne projekte pomognu svojoj domovini, a posebno rodnim mjestima.

Institucionalni i normativni okvir saradnje sa iseljenicima bliže je definisan *Strategijom saradnje sa iseljenicima za period 2015-2018. godine*⁵⁷, koja daje smjernice za razvoj daljih aktivnosti Vlade, Uprave za dijasporu i drugih institucija zaduženih za saradnju sa iseljenicima, a sa ciljem razvijanja veza između iseljenika i matice, kao i realizacije budućih projekata. Kao glavni ciljevi *Strategije* izdvojeni su:

- Očuvanje kulturnog identiteta
- Očuvanje državnog identiteta i pripadnosti Crnoj Gori
- Jačanje obrazovne, naučne i sportske saradnje
- Informisanje i povezivanje
- Zaštita prava i položaja iseljenika
- Unapređivanje privrednog partnerstva⁵⁸

Značajnu ulogu u saradnji sa iseljenicima ima Uprava za dijasporu. Uprava je formirana 1. oktobra 2013. godine, kao organ Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija.⁵⁹ Među glavnim zadacima Uprave su: očuvanje i njegovanje jezika, kulture i

⁵⁵ *Od dijaspore za četiri godine 1.3 milijarde eura*, unos na: RTCG, url: <http://www.rtcg.me/vijesti/ekonomija/44931/od-dijas-pore-za-4-godine-13-milijarde-.html>

⁵⁶ *Dijaspora iz Njemačke ulagala bi u Crnu Goru*, unos na: RTCG, url: <http://www.rtcg.me/vijesti/dijaspora/39293/dijaspora-iz-njemacke-ulagala-bi-u-cg-.html>

⁵⁷ Strategija je dostupna na adresi Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija: <http://www.mvpei.gov.me/rubrike/Uprava-za-dijasporu/>

⁵⁸ Navedeno prema: *Strategija saradnje sa iseljenicima za period 2015-2018. godine*, dostupno na: <http://www.mvpei.gov.me/rubrike/Uprava-za-dijasporu/>

⁵⁹ Navedeno prema: *Strategija saradnje sa iseljenicima za period 2015-2018. godine*, dostupno na: <http://www.mvpei.gov.me/rubrike/Uprava-za-dijasporu/>

tradicije; afirmacija i jačanje državnog identiteta i pripadnosti državi Crnoj Gori; uspostavljanje kontakata sa iseljenicima i njihovim organizacijama, te pomoć u njegovanju i promociji kulturnih vrijednosti Crne Gore u iseljeničkim sredinama.⁶⁰

U okviru Uprave za dijasporu uspostavljen je i Savjet za saradnju sa iseljenicima, koji ima 77 članova, a koji je Vlada Crne Gore imenovala na sednici 28. jula 2016. godine. Savjet čine: 1) predstavnici iseljenika, 2) predstavnici organa državne uprave, opština i drugih institucija, 3) istaknute ličnosti, 4) članovi Savjeta koji su izabrani na upražnjena mjesta iz reda iseljenika i 5) predstavnici NVO sektora. U dostupnom obrazloženju se ističe da je Savjet „savjetodavno tijelo koje učestvuje u kreiranju i sprovođenju Strategije saradnje sa iseljenicima, akcionog plana za realizaciju Strategije, kao i ukupnih aktivnosti saradnje sa iseljenicima.“⁶¹

Skupština je donijela i *Zakon o saradnji Crne Gore sa iseljenicima*, 31. jula 2015. godine. Zakonom se uređuju način ostvarivanja i jačanja saradnje Crne Gore sa iseljenicima, zaštita prava i interesa iseljenika, mjere i pogodnosti prilikom povratka iseljenika u Crnu Goru, konstituisanje i nadležnost Savjeta za saradnju sa iseljenicima, kao i druga pitanja od značaja za iseljenike. Kao nosioci saradnje sa iseljenicima, Zakonom su prepoznati: Vlada Crne Gore i Savjet za saradnju sa iseljenicima. Politiku saradnje utvrđuje Vlada, na prijedlog Ministarstva, a sprovodi je Uprava za dijasporu kao i drugi organi državne uprave u okviru zakonom utvrđenog djelokruga. Vlada donosi i Strategiju saradnje sa iseljenicima (za period od 4 godine) kao i Akcioni plan za njenu realizaciju.⁶²

⁶⁰ Više o zadacima Uprave za dijasporu:

<http://www.dijaspora.mvpei.gov.me/>

⁶¹ Ibidem.

⁶² Navedeno prema: *Zakon o saradnji sa iseljenicima*, dostupno na:

<http://www.mvpei.gov.me/rubrike/Uprava-za-dijasporu/>

Gore navedeni podaci ukazuju i da je neophodno kontinuirano sprovoditi projekte koji će za cilj imati saradnju sa dijasporom, a samim tim i bliže povezivati iseljenike i maticu. Formiranje Uprave za dijasporu, te usvajanje Strategije 2015-2018. godine (uz *Akcionni plan* za sprovođenje iste⁶³), pokazuju spremnost Vlade Crne Gore da više pažnje posveti ovom veoma značajnom pitanju.

Pogled u budućnost: De ćemo biti?

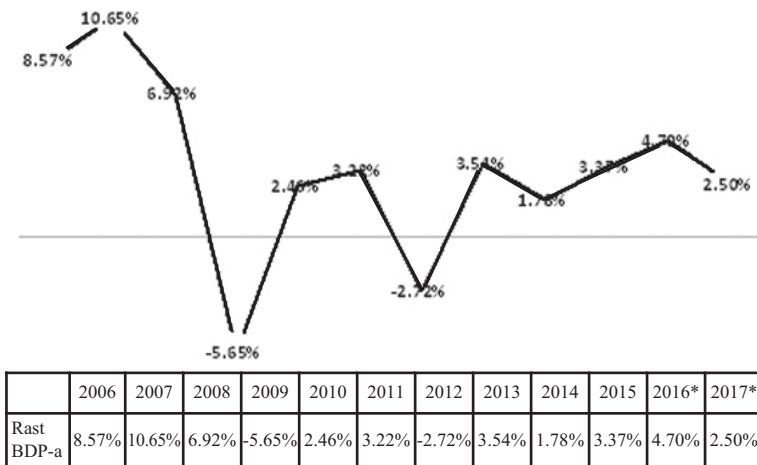
Izjesno je da će mnogi koji se pitaju de smo danas isto tako postaviti pitanje: „De ćemo biti u budućnosti i šta nas očekuje?“ Dati odgovor na ovo pitanje je vrlo težak zadatak, ali smatramo da do nekih zaključaka, na osnovu gore navedenih podataka ali i podataka koje ćemo priložiti u nastavku, ipak možemo doći.

Prvo, Crna Gora ide sigurnim putem ka Evropskoj Uniji i NATO savezu. Crna Gora se opredijelila za put demokratskih reformi i usvajanja demokratskih vrijednosti. Za to pristižu i priznanja sa brojnih međunarodnih adresa. Kao nova članica Evropske Unije, Crna Gora će postati dio društva razvijenih evropskih država koje baštine zajedničke vrijednosti: slobodu, zajedništvo, ljudska prava, vladavinu prava, razvoj i dobrosusedske odnose. Kao članica NATO saveza, Crna Gora će postati dio sistema kolektivne bezbjednosti, a njen teritorijalni integritet će ostati sačuvan. Tako će tekovine borbe za crnogorsku nezavisnost ostati sačuvane i za buduće naraštaje.

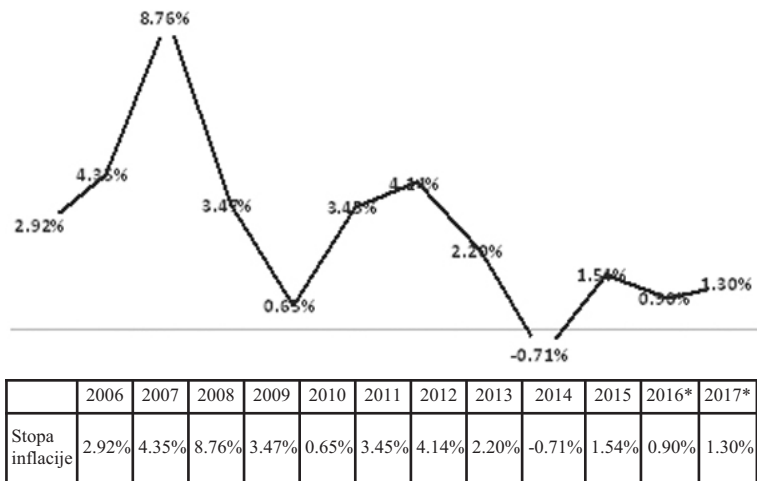
Drugo, Crna Gora se kreće putem stabilnog ekonomskog razvoja. Grafici 5 i 6 pokazuju stabilan rast BDP-a u posljednje četiri godine kao i nisku stopu inflacije. Predviđanja Međunarodnog monetarnog fonda za 2016. i 2017. obećavaju. Ukoliko nastavi ovim putem, Crna Gora će sigurno napredovati ka društvu prosperitetnih i razvijenih demokratija, a njeni građani će uživati u boljem životnom standardu.

⁶³ Više na adresi: <http://www.mvpei.gov.me/rubrike/Uprava-za-dijasporu/>

Grafik 5

Grafik 6

Izvor: Svjetska banka⁶⁴, Međunarodni monetarni fond⁶⁵

⁶⁴ Više informacija dostupno na:

<http://www.worldbank.org/en/country/montenegro>

⁶⁵ Više informacija dostupno na:

<http://www.imf.org/external/country/MNE/index.htm>

Treće, evidentno je da se stavovi javnog mnjenja mijenjaju – raste broj onih koji podržavaju ideju nezavisne Crne Gore i prihvataju njene spoljno- političke prioritete (pogledati dio o razvoju crnogorskog društva). Ukoliko se nastavi ovakav trend, možemo očekivati da će crnogorsko društvo još više vrednovati ideju nezavisne Crne Gore, njen spoljnopolitički kurs i opredjeljenost za evropske vrijednosti.

Zaključak

Preostaje nam da zaključimo rad. To ćemo učiniti podsećanjem na važnu ulogu događaja iz prošlosti, o kojima je bilo riječi u uvodnom dijelu. Viđeli smo da je Crna Gora, kroz vjekove, prošla vrlo teške periode u svom razvoju. Godine ratovanja, sukoba i nemira, obilježili su viševjekovno iskustvo u izgradnji Crne Gore. Sigurno da u takvim okolnostima nije bilo lako izboriti se za nezavisnu državu, izgraditi institucije sistema, poboljšati životni standard građana i podići ugled Crne Gore u međunarodnim odnosima. Podsetimo još jednom i na značajan doprinos iseljenika kojima se duguje posebna zahvalnost jer su Crnu Goru, đe god se nalazili, čuvali od zaborava.

Crna Gora je za deset godina od obnove suverenosti prešla težak, ali i uspješan put izgradnje i napretka. Naravno, potrebno je razumijevanje za one procese koji još traju - to su procesi reformi i kao takvi oni zahtijevaju vrijeme i strpljenje. Ti procesi zahtijevaju i puno rada - a svaki građanin Crne Gore treba upravo radom i zalaganjem da doprinese razvoju svoje domovine. To je i poruka onima koji se pitaju đe smo danas i đe ćemo biti sutra - jer Crnu Goru kakvu poznajemo danas stvarale su generacije vjekovima, dok će budući razvoj Crne Gore zavisiti od nas i naših potomaka.

Bibliografija

- Džankić, Jelena, *Biti Crnogorac/Crnogorka – rekonstrukcija značenja*, Politička misao, (52), 3, 2015.
- Đurović, Gordana, *Evropska Unija i Crna Gora*, Podgorica, EU Info centar, 2010.
- Fink-Hafner, Danica, *Factors of Party System Europeanization: A Comparison of Croatia, Serbia and Montenegro*, Politics in Central Europe 3(1): 26-49, 2007.
- Knežević, Saša, *Montenegro and NATO – Challenges and Perspectives*, u: *Security Dialogues*, Faculty of Philosophy – Skopje, Institute of security, defence and peace, vol. 6, No. 2, 2015.
- Pavićević, Veselin, *Izborni sistemi*, Podgorica, Ekonomski fakultet, 2012.
- Radaelli, M. Claudio, *The Europeanization of Public Policy*, u: Featherstone, Kevin, Claudio M. Radaelli, *The Politics of Europeanization*, Oxford, UK: Oxford University Press, 27–56, 2003.
- Radonja, Dubljević, *Pet godina od Deklaracije nezavisne Crne Gore*, Matica, proljeće 2011.
- Raspopović, Radoslav, *Istorija Crne Gore 1711-1918.*, Podgorica, Univerzitet Crne Gore, 2009.
- Roberts, Elizabeth, *Realm of the Black Mountain*, London, Hurst & Company, 2007.
- Treadway, John D, *Anglo-American Diplomacy and The Montenegrin Question, 1914-1921*, Washington, D.C: East European Program, European Institute, The Wilson Center, 1991

- Vujović, Zlatko, *Uticaj procesa evropeizacije na političke partije u Crnoj Gori*, u: *CIVIS: Montenegrin Journal of Political Science*, Podgorica, Fakultet političkih nauka, (4), 4, 2015.

- Vuković, Ivan, *The post-communist political transition of Montenegro: Democratization prior to Europeanization*, *Journal of Contemporary European Studies*, September 2011.

Internet:

- Centar za demokratiju i ljudska prava, *CEDEM: Političko javno mnjenje Crne Gore (septembar 2012. godine, mart 2013. godine, septembar 2014. godine, novembar 2015. godine, jun 2016. godine)*, url: <http://www.cedem.me/programi/istrazivanja/politicko-javno-mnjenje>

- Council of Europe, *Council of Europe Member States: Montenegro*, url: <http://www.coe.int/en/web/portal/montenegro>

- Delauney, Guy, *Montenegro and NATO: Foes to friends?*, unos na: BBC, url: <http://www.bbc.com/news/world-europe-35563081>

- EU Info Centre Montenegro, *Negotiation Chapters*, url: <http://www.euic.me/>

- European Commission, *European Commission: Montenegro 2015 Report*, url: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_montenegro.pdf

- International Monetary Fund, *Montenegro*, url: <http://www.imf.org/external/country/MNE/index.htm>

- Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, *Relations of Montenegro and OSCE*, url: <http://www.mvpei.gov.me/en/sections/Multilateral-relations/OSCE/Relations-of-Montenegro-and-OSCE/>

- Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, *Uprava za dijasporu*, url: <http://www.mvpei.gov.me/rubrike/Uprava-za-dijasporu/>

- MNE NATO, *Razvoj odnosa Crne Gore i NATO - ključni datumi*, url: http://www.natomontenegro.me/nato-info/Kljucni_datumi/

- Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE/ODIHR Referendum Observation Mission Final Report, *REPUBLIC OF MONTENEGRO, REFERENDUM ON STATE-STATUS 21 May 2006*, Warsaw, 2006, url: <http://www.osce.org/odihr/elections/montenegro/20099>

- Radio Televizija Crne Gore, *Dijaspورا iz Njemačke ulagala bi u Crnu Goru*, url: <http://www.rtcg.me/vijesti/dijaspورا/39293/dijaspورا-iz-njemacke- ulagala-bi-u-cg-.html>

- Radio Televizija Crne Gore, *Mustafić u Čikagu: Iseljenički doprinos nezavisnosti se ne zaboravlja*, url: <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/129559/iseljenicki-doprinos-nezavisnosti- se-ne-zaboravlja-.html>

- Radio Televizija Crne Gore, *Od dijaspora za četiri godine 1.3 milijarde eura*, url: <http://www.rtcg.me/vijesti/ekonomija/44931/od-dijaspورا-za-4-godine-13- milijarde-.html>

- Radio Televizija Crne Gore, *Širom svijeta pola miliona Crnogoraca*, url: <http://www.rtcg.me/vijesti/dijaspورا/66019/sirom-svijeta-pola-miliona- crnogoraca.html>

- Sporazum kojim je reformisana Centralnoevropska zona slobodne trgovine (Central Europe Free Trade Agreement), url: <http://cefta.int/legal-documents/>

- Strategija saradnje sa iseljenicima za period 2015-2018. godine, url: <http://www.mvpei.gov.me/rubrike/Uprava-za-dijaspору/>

- United Nations, *GENERAL ASSEMBLY APPROVES ADMISSION OF MONTENEGRO TO UNITED NATIONS, INCREASING NUMBER OF MEMBER STATES TO 192*, url: <http://www.un.org/press/en/2006/ga10479.doc.htm>

- Uprava za dijasporu (zvanični web sajt), url: <http://www.dijaspورا.mvpei.gov.me/>

-
- World Bank, *Countries:Montenegro*, url:
<http://www.worldbank.org/en/country/montenegro>
 - World Trade Organization, *Montenegro and the WTO*, url:
https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/montenegro_e.htm
 - Zakon o saradnji sa iseljenicima, url:
<http://www.mvpei.gov.me/rubrike/Uprava-za-dijasporu/>